

**ORTAÇAĞ İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNDE BİR KIRILMA:
ADAM SMITH ve İKTİSADİ DÜŞÜNCEYE GETİRDİKLERİ**

A. Mesud KÜÇÜKKALAY

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, İktisat Tarihi ve İktisadi Düşünce Tarihi Öğretim Üyesi, 26480 Meşelik Kampüsü/Eskişehir,
amesud@ogu.edu.tr

**ORTAÇAĞ İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNDE BİR KIRILMA:
ADAM SMITH ve İKTİSADİ DÜŞÜNCEYE GETİRDİKLERİ**

Özet

Bu çalışma, Adam Smith'in iktisadi düşüncelerinin kendinden önceki iktisadi düşüncelerle olan benzerlik ve farklılıklarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sorusu, Adam Smith'in iktisadi düşünceleri, Ortaçağ iktisadi düşüncelerinin bir devamı mıydı, yoksa onlardan farklılaşarak bir kırılmayı mı temsil etmekteydi şeklinde formüle edilebilir. Söz konusu soruya cevap vermek için A. Smith'in iktisadi düşüncelerinin ondan öncekiler ile benzeşip benzeşmediği, başka bir deyişle, Ortaçağ düşüncelerinden bir sapmayı temsil edip etmediği çözümlenecektir. Elde edilmesi umulan sonuç, getirdiği düşünsel yenilikler ile Adam Smith'in büyük ölçüde Ortaçağın, hatta onun da öncesine uzanan iktisadi düşüncelerden bir kopuşu temsil eden yenilikçi bir felsefeci-iktisatçı olduğudur. Son tahlilde, neden olduğu düşünsel kırılmalar ile Smith'in, Ortaçağ iktisadi düşüncelerini dönüştüren devrimci-yenilikçi bir düşünür olarak kabul edilmesinin gerçeğe yakın olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Adam Smith, Ortaçağ, Görünmez El, Piyasa Fiyatı, Liberalizm, İşbölümü, Klasik İktisat.

**A BREAK WITH MEDIEVAL ECONOMIC THOUGHT:
ADAM SMITH AND HIS CONTRIBUTIONS to ECONOMIC THOUGHT**

Abstract

This study aims to pin down how the economic thoughts of Adam Smith matched and differed from the economic thoughts that preceded him. The main question of the study can be formulated as such: were the economic thoughts of Adam Smith a continuation of Medieval economic thoughts, or a representation of differentiation and thus a breakaway from them? To answer this question, it will be analyzed whether the economic thoughts of Adam Smith are similar to those that preceded him; in other words, whether it represents a departure from Medieval thoughts. The anticipated conclusion is that Adam Smith, with his intellectual innovations, is mainly a progressive philosopher and economist who represents a breakaway from economic thoughts dating back to the Medieval Age, or even further back. In the final analysis, it appears more truthful to accept Smith as a revolutionary-innovative thinker who transformed the Medieval economic thoughts with the intellectual breaks he conducted to.

Key Words: Adam Smith, Middle Age, Invisible Hand, Market Price, Liberalism, Division of Labor, Classical Economics.

1. GİRİŞ

İktisat biliminin kurucu babası unvanına layık görülen Adam Smith, düşünceleri en çok tartışılan, en çok övgüye layık görülen ve hatta en çok eleştirilen felsefeci-iktisatçılardan birisidir. Sedlacek'e göre sanki iktisat biliminin kurucu babası ismi ona mahsus verilmiş gibi Smith'in kaderinde, gerçekten de ekonomi biliminin kurucu babası olmak rolü yatıyordu (Sedlacek, 2017: 204). Ama buna rağmen kimileri onu, iktisadi düşüncede bir tür devrimci gibi, kimileri ise düşünceleri ile bir yenilik getirmeyen, daha doğrusu toplumsal ekonomik yapının bozulmasına ve olumsuz anlamda kırılmasına neden olan bir düşünür gibi takdim etmişlerdi. Olumsuz düşüncelere rağmen Adam Smith, Marksist iktisadi düşünceye ilham kaynağı olmasından, kolonyalizmi eleştirmesinden ve emeğin fakirliğine fedakârca yaklaşmasından olsa gerek soldaki düşünürler tarafından, büyük devleti hor görerek birey özgürlüğüne vurgu yaptığı için de sağdaki düşünürler tarafından sevilen bir filozof olmuştu (Buchan, 2006: 3-4).

A. Smith'in arkadaşları Dr. J. Hutton ve Dr. J. Black'ten, kendisi hasta yatağında olduğu için yakmalarını talep ettiği on altı ciltlik el yazmaları arkadaşları tarafından yakılmıştı (Smith, 2018b: 11-12). Ama 1759 yılında ve 1776 yılında Smith'in yayınladığı iki magnum opusu bulunuyordu ve bu iki çalışma kendi dönemlerinde bir bilimsel bomba etkisi yapmıştı. Smith'in bu kitaplarına ek olarak arkadaşları Hutton ve Black'in, onun isteğine rağmen yanmaktan kurtardıkları yetmiş sayfalık bir notu da bulunuyordu.

Kitaplarından birisi *The Theory of Moral Sentiments -An Essay toward an Analysis of the Principles by which Men Naturally Judge Concerning the Conduct and Character First of Their Neighbours, and Afterwards of Themselves-* ismiyle 1759 yılında, diğeri *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations* ismiyle 1776 yılında yayınlanmıştı. Smith'in yanmaktan kurtulan astronomi tarihine ilişkin notları ise 1795 yılında *The Principles Which Lead and Direct Philosophical Inquires Illustrated by History of Astronomy* ismiyle yayımlanacaktı.

1759 yılında yayınlanan *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duygular Teorisi) isimli kitabı hakkında E. Burke, Annual Register isimli dergide bir övgü yazısı kaleme almıştı (West, 1990b: 40). Bir çok bölgeden öğrenciler Glasgow Üniversitesi'ne akın etmişlerdi. D. Hume, E. Burke, H. Home, A. Ferguson, J. G. Herder, I Kant ve P. H. D'Holbach gibi isimler bu kitabı okuyanlar arasındaydı ve 1759'dan 1825 yılına kadar kitap İngilizce olarak yirmi altı kez, Fransızca olarak altı kez ve Almanca olarak da iki kez basılmıştı. Bu dillerde basılması, kitabın başka dillere çevrilmesi için zemin de hazırlamıştı (Stevens, 2011: 6). Smith'in biyografi yazarı J. Rae'ye göre, Hume'un yakın arkadaşlarından birisi olan Kontes B. Rovel, 1770 yılında, özellikle Fransa'daki kadınlar arasında Smith'in materyalist olmayan sempati düşüncesinin, Hume'un materyalist sempati düşüncesinin önüne geçeceğini fark etmişti (West, 1990b: 40).

Adam Smith'in ikinci kitabı olan *Wealth of Nations* (Milletlerin Zenginliği) isimli kitabı 1776 yılında yayınlandığında ilkinden daha fazla ses getirmişti. Nitekim bu kitap ahlak dünyası ile ekonomi dünyası arasında ilişki kuruyor ve birlikte okunduğunda toplumsal kâinatın ekonomik işleyişi ile bireysel davranışlar arasındaki bağı netleştiriyordu. Kitap Avrupa'daki neredeyse her kesim üzerinde etkili olmuştu. Ulusal refah bu kitap ile diğer herkesin ve her grubun refahının üzerine çıkarılmış oluyordu. Eser, sadece altın ve gümüş biriktirmekten ibaret olmayan, bunun ötesine uzanan zenginlik dolu yeni bir dünya vaat ediyordu. Üstelik sadece iktidar sahiplerine ve zenginlere değil, sıradan insanlara da bu zenginlik dolu yeni dünyayı garantileyen bir ekonomik bağımsızlık bildirgesi gibiydi (Skousen, 2003: 15).

Adam Smith bu ikinci kitabıyla yeni bir özgürlük biçiminin habercisi olmuş ve kitap, özgürlüğün *İncil*'i kabul edilmişti. Ölümünden yirmi yıl sonra bir Alman öğrenci olan A. von der Marwitz, bir arkadaşına yazdığı mektupta, Napolyon'dan sonra Avrupa'nın en görkemli monarkının Smith olduğunu ifade edecekti (Rosten, 1990: 12; West, 1990a: 15). Kitap, 19. yüzyıl boyunca siyasetçileri ve devlet adamlarını da içine alacak bir şekilde etki alanını genişletti. Yayınlanmasından beş yıl sonra W. Pitt, Avam Kamarası'nda yaptığı bütçe konuşmasında kitap ile ilgili olarak *felsefi araştırmada derinlikli ve ayrıntılı engin bir bilginin, ticaret tarihi ve siyasal ekonomiyle ilgili her soruya en iyi çözümü getireceğine inanıyorum* diyecekti (Galbraith, 1987: 65). D. Hume ise Smith'e yazdığı bir mektubunda onun kitabını övgü dolu sözlerle takdir ediyordu (Raphael, 2014: 51). Bir başka İskoç

asıllı felsefeci ve devlet adamı T. Jefferson da *Milletlerin Zenginliği*'nden övgüyle bahseden isimler arasındaydı (Skousen, 2007: 15).

Henry L. Mencken, ilk baskısı altı ay içinde tükenen kitap hakkında, İngiliz dilinde bu denli ilgi çekici bir kitap bulunmadığını, A. Toynbee, *Milletlerin Zenginliği* ve buhar makinesinin eski olanları yıkarak yerine yenilerini koyduğunu, Henry T. Buckle ise Smith'in kitabının, *İncil* de dahil olmak üzere daha önce hiç yazılmamış düzeyde bir öneme sahip olduğunu belirtiyorlardı (Skousen, 2007: 12).

Chicago Ekolü mensuplarının Smith ve kitabı hakkındaki düşünceleri de övgü doluydu. F. H. Knight, J. Viner, R. H. Cose, G. Stigler ve M. Friedman'ın, Smith ve kitabı hakkındaki düşünceleri olumluydu. G. Stigler, Smith hakkında *bütün zamanların en önde gelen ekonomisti ve yaşamış en büyük iktisatçı. Hiç kimse Smith kadar, yapıların ve ekonominin gelişimini idare eden güçlerin derin algısına sahip değildi* diyordu (Madema, 2007: 2-3).

Smith'in *Milletlerin Zenginliği* isimli kitabı hakkında olumsuz düşünceler de yok değildi (Smith, 2018b: 24; Schumpeter, 1954: 184 ve 248). Bunlar övgüler kadar hacimli görünmüyordu. Ona yöneltilen eleştirilerin temelinde, kaynak kullanımında etkinsizliği, gelir dağılımı adaletsizliğini ve toplumsal sınıflaşma ile ekonomik krizleri dikte ettiğine inanılan kapitalist iktisadi sistemin düşünsel yapısını kurmuş olmasında yatıyordu. Özellikle onun görünmez el metaforu, bu anlamda saldırıların merkezinde yer almıştı. Örneğin Andrei Shleifer, Robert W. Vishny ve Lindsey Stewart gibileri Smith'in bu metaforunu görünen el, saklı el, kapan (gasp eden) el, ölü el ve görünmez ayakları halkın umutlarını çığneyen ve halkın hayallerini yok eden hükümetin demir yumruğu olarak nitelediler. Kavrama karşı olan eleştiriler bu kavramı, kapitalizme karşı olan tutumlarını ve karşıtlıklarını açıklamak için kullandılar. Goeffrey Brennan, Philip Pettit, Frank Hahn, Joseph E. Stiglitz ve A. Rothschild gibileri için piyasa ekonomisinin görünmez eli, titreyen, çıkmaza saplanmış, kesilmiş, felçli ve kanlı olan elin tersiyle yapılan vuruştu ve rekabetin demir eliydi (Skousen, 2007: 17).

Adam Smith, getirmiş olduğu düşünsel yenilikler kendisi hakkındaki övgüleri hak etmiş gibi görünüyordu. Bir kere Smith, politik iktisadın kurucu babası veya iktisadi düşünce tarihinin başlangıç noktası değil, erdem, ahlak, politik iktisat ve hukuku uyumlu bir bütünlük içinde birleştirmeyi araştıran bir sistem kurucusu gibiydi (Formaini, 2002: 3). İktisat biliminin bağımsızlık bildirgesi niteliğinde ilk iktisat kitabını kaleme almıştı. Tanrı'yı reddetmeksizin, onu bir ilk neden mertebesine konuşlandırarak bir yandan geleneksel kilise egemenliğini törpülemiş, bir yandan da tıpkı Newton'un fiziki kâinatın işleyiş yasalarını bulduğu gibi sosyal ve ekonomik kâinatın yasalarını ortaya koymaya çalışmış, üstelik bunu yaparken bireyi edilgen konumundan alarak etkin bir konuma taşımıştı.

Descartes'in mekanik dünya anlayışının topluma uyarlanması uygulamasını bir adım ileriye taşıyarak, bu mekanik dünyanın işleyiş mekanizmalarını çözmek için kafa yoran Smith, liberalizm kavramını hiç kullanmamış olmasına rağmen bireyin ekonomik özgürlüğünün, devletin minimizasyonunun, ekonomik dünyanın müdahalesiz işlemesi ile nasıl dengeye gelebileceğinin mekanik yapısını çözümlenmeyi çalışmanın merkezine oturtmuştur. Üstelik bu çözümlenmede dışsal bir etki ya da baskıya gerek kalmadan, bireyin duygu dünyasından kaynaklanan güdüler ile bireyin çıkarını düşünmesi arasında ince bir ilişki kurarak toplumsal çatışmanın değil ama bir uyumun söz konusu olacağını ortaya koymuştur. Adil fiyat gibi iktisadi düşünce tarihinin temel tartışma parametresinden birisi olan Ortaçağ düşüncesi ile Tanrısal iradeye dayalı toplumsal sınıflaşma ve doğuştan kaynaklanan işbölümü anlayışlarının rotasını değiştirmiştir.

Yüzlerce yıldır günah olarak kabul edilen kişisel çıkarı düşünme güdüsünü, kurmaya çalıştığı sistemin meşru ve ılımlı işleyen bir zembereği haline dönüştürmek de Smith'in katkıları arasındadır. Sıfır toplam ekonomi algısını yıkarak ekonomik büyüme ve refah artışının olabilirliği düşüncesinin yaygınlık kazanmasını sağlamış ve Sanayi Devrimi toplumlarının ihtiyaç duyduğu düşünsel gerekçeleri onlara temin etmiştir. Dış ticarete liberalizasyon ile ülkelerin karşılıklı olarak kazanç sağlayabileceklerini ifade etmiştir. Üstelik bütün bu düşünceleri ile iktisat biliminin teorilerinin geliştirilebilmesi için kendisinden sonra gelenler için bir öncü rolü de üstlenmiştir.

İktisadi düşünce tarihinde bu denli önemli gelişmelere imza atan ve katkılar sağlayan bir düşünürün düşünce dünyasının niteliğini tespit etmek, ister istemez bu düşünürün geçmişle bağlarını koparmak istemeyen ve dönüşümün ılımlı ve yavaş cereyan etmesini isteyen bir muhafazakâr mıydı

yoksa düşünceleri itibariyle bir sıçramayı temsil eden devrimci bir yenilikçi miydi sorusunu gündeme getirmektedir. Bu soru bir başka deyişle, Smith'in düşüncelerinin Ortaçağ iktisadi düşüncelerinin bir devamı mıydı yoksa onları dönüştürerek kırılmaya neden olan bir nitelikte miydi şeklinde de formüle edilebilir. İşte bu makalenin amacı, düşünceleri itibariyle Adam Smith'in düşüncelerinin bu iki nitelikten hangisine sahip olduğunu çözümlenmeyi amaçlamaktadır.

Söz konusu amaca ulaşmak için Adam Smith'in iktisadi düşünceye getirdiği yenilikler yedi ana başlık altında Smith öncesindeki Ortaçağ düşünceleri ile olan benzerlik ve farklılıkları bağlamında çözümlenerek bu düşüncelerin üzerine bina edildikleri temeller itibariyle ılımlı bir dönüşümü mü yoksa devrimci bir yeniliği mi temsil ettikleri tespit edilecektir. Elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, Adam Smith'in kendisinden önceki Ortaçağ iktisadi düşüncelerinin rotasını değiştiren bir yenilikçi ve iktisadi düşünce tarihi bağlamında bir devrimci olduğudur.

2. KENDİ ÇIKARINI DÜŞÜNME GÜNAHINDAN GÖRÜNMEZ ELE

Adam Smith'in iktisadi düşünceye en önemli katkısı, kişinin kendi çıkarını izlemesinin günah olduğu düşüncesinin bir günah olmadığı, üstelik böyle bir davranışın toplumların ekonomik kâinatında kendiliğinden, sanki görünmez bir el varmışçasına, dengeyi sağlayacağı düşüncesini ileri sürüp kabul görmesini sağlamak olmuştur. Bu katkı hiç kuşkusuz Smith'in izlediği bilimsel yöntem ve tesis etmeyi amaçladığı ahlak ve ekonomi dünyası ile de yakından ilişkilidir.

Smith, Descartes'in mekanik dünya anlayışının (Berry, 2013: 80) ve Newton'un keşfettiği çekim yasalarının etkisi altında kalmıştı (Montes, 2008: 555-556). Bu nedenle de onun bütün çabasını, Newton'un fiziki kâinatın işleyiş yasalarını bularak yaptığı keşfi, bireylerin ahlak dünyalarından hareketle toplum ve toplumun ekonomik kâinatı için yapmak şeklinde tanımlamak mümkündür. M. Bizziou'ya göre Smith'in yayınlarının temel amacı, tamamıyla insan dünyasının Newton'u olabilmektir. O, Newton'un astronomide yaptığını ahlakta, hukukta ve politik ekonomide yapmayı amaçlıyordu (Simons, 2013: 3; Desai, 2011: 21). Ama sonucunu gerçekleştirmek için ömrü yeterli olmayacaktı.

Smith, toplumların ekonomik kâinatlarında da mekanik bir işleyişin bulunduğunu ve Tanrı'nın bu işleyişte, amaçsallığı bulunan bir ilk neden olduğunu ileri sürdü (Hill, 2001: 11; Watson, 2018: 3). Bu mekanik işleyişin tanımlanabilmesi için toplum parçalara ayrılmalı ve böylece parçaların yeniden organize olarak neden oldukları değişim süreci izlenmeliydi (Marçal, 2018: 14-15). İnsan sistemsel bir dünya içinde yer alıyordu. Bu sistem, görünen dünyanın arkasında kendi kuralları ile işleyen ve kendi kanunları olan görünmez bir dünyaya sahipti (Smith: 1982: 66). Felsefecinin ilk görevi Smith'e göre, görünmeyen bu dünyanın nedenselliklerini ortaya koymaktı (Kim, 2012: 802-803). Bunun için bir tasarım tesis edilmeli ve bu tasarım sayesinde elde edilen işleyiş kanunlarını tanımlamak yerine bu kanunların iç yüzü ve işleyiş biçimleri ortaya koyulmalıydı.

Smith'in söz konusu amacına ulaşabilmek için önünde bazı engellerin bulunduğu açıktı. Bu engellerden ilki, binlerce yıldır süregelen düşünsel ve teolojik gelenek içinde bir bireyin kendi çıkarını düşünmesinin günahlar listesinde yer alıyor olmasıydı. Kişinin kendi çıkarını düşünmesi *Kitab-ı Mukaddes*'teki kötülükler listesinde sayılıyor (Galatyalılar 5: 19-23) ve bu liste daha sonraki dönemlerde geliştirilerek yaygınlık kazanarak Ortaçağ'a taşınıyordu. Dünyaya günahlı olarak geldiğine ve bu günahlardan eylemleri aracılığı ile kurtulması gerektiğine inanılan insan, para sevgisinden, hırstan, kazanç peşinde koşmaktan, iktidar hırsından, şehvetten, adaletsiz davranışlardan, faizden ve bireyci düşünce ve davranışlarından da men ediliyordu. Hatta masum bir faaliyet olan ticaret bile, ihtiyacın ötesinde bir kazanma arzusu içerdiğinden, kâr amacıyla yapıldığından ve en önemlisi, satın alınan değerden daha fazlasına satma amacı içerdiğinden haksız bir kazançta neden olduğu düşünülerek hor görülüyordu (Bkz. Küçükcalay, 2017: 111-130; Küçükcalay, 2018: 49-73).

Adam Smith'in önündeki ikinci önemli problem, herkesin kendi çıkarını düşünmesi ile müdahalesiz işleyen ve bu nedenle de emeğin ve sermayenin özgürce hareket edeceği bir ortamda dışsal hiçbir müdahale olmaksızın kendiliğinden denge mekanizmasının nasıl oluşacağını ve bu mekanizmanın nasıl işlediğini netleştirerek bunu diğer düşünceleri ile uyumlaştırabilmektir. Ancak bu sorunu aşmak, kilise kurumunun ve aristokrasinin toplum üzerindeki yüzlerce yıllık egemenliğine ve her türlü yorumuna meydan okumak anlamına geleceğinden oldukça netameli görünüyordu.

Adam Smith'in önündeki üçüncü problem, herkesin kendi çıkarını izlediği bir sosyal ve ekonomik kâinata bireylerin birbirleri ile çatışma içine girerek bir anarşi ortamına nasıl olup da neden olmayacaklarının ahlaki ilkelerini ortaya koyabilmektir. Nitekim Ortaçağ toplumu, bireyciliğin ve rekabetin söz konusu olmadığı bir Hıristiyan birliğinin, Tanrısal sınıflaşmaya ve bu sınıfların buldukları konumlarına rıza gösterdikleri organizmacı bir toplum anlayışının birlikteliğinden oluşuyordu (Heaton, 1963: 86).

Smith'in yaşadığı dönemde tutkuların ve kişisel çıkarın peşinden gitme eylemi önceki yorundan kısmen sıyrılmış ve bunları izlemenin günah olmadığı, tutkuları reddetmek yerine onların kontrol altına almak gerektiği, şayet bunlar günahlı iseler Tanrı'nın bu günaha ortak olmuş olacağı, oysa bunun mümkün olmadığı tartışmaya açılmıştı (Hirschman, 2000: 37-44). Üstelik teolojik yorumlar da boyut değiştirmeye başlamış ve kötülüğün var ve mümkün olduğu inancı (Yaratılış 41: 24-30), Tanrı'nın insan kötülüklerini göz önüne almaması veya Tanrı'nın insan kötülüğünü iyiliğe dönüştürme gücüne sahip olması, üstelik kötü görünen şeylerin Tanrı'nın iyilik ve güzellik amaçlarına hizmet etmesinin mümkün olduğu inançları ile desteklenmişti (Svendson, 1993: 258-259).

Adam Smith bu düşünsel dönüşümden mutlu olmuş olmalıydı ama onun çağındaki tartışmalarda hala bir netlik bulunmuyordu. Tartışmalardan bir grubu, bir kişinin çıkarının başka birinin zararı pahasına gerçekleşebileceğini iddia eden Merkantilist düşünürler tarafından temsil ediliyordu (Küçükkalay, 2019a: 2017-218). Adam Smith'in Merkantilist düşüncenin bu bakışından toplumsal bir düzene ulaşması mümkün değildi. İkinci grup B. Pascal, G. Vico, A. Pope, T. Hobbes ve B. Mandeville gibilerin temsil ettiği ve bireylerin sahip olduğu kötü tutkuların aslında kötü oldukları, ancak bunları izlemenin toplumsal, ekonomik ve siyasi kâinatlarda bir düzene ulaşmak için gerekli olduğu düşüncesine dayanıyordu (Küçükkalay, 2019b: 158).

Bu ikinci grubun düşünceleri sadece kilise kurumunun kadim yorumuna meydan okumuyor ancak günahtan, yani günahlı kabul edilen tutku ve duygulardan da bir düzene ulaşılabilirliğine vurgu yapıyordu. Adam Smith, Tanrı'nın kötülüğe ortak edilmesini ve günah ile erdem arasındaki farkı yok sayan bu yoruma katılmasının mümkün olmadığını *Milletlerin Zenginliği*'nde yaptığı eleştiriler ile ortaya koydu.

Smith üçüncü bir yorum getirerek insanların kendi çıkarlarını izlemesini günahlar skalasından alarak meşrulaştırdı ve her bireyin kendi çıkarını izlemesinin toplumda bir düzene neden olacağını ifade etti. Smith bu yorumuyla, kişisel çıkarı izlemenin yalnızca ekonomik kâinata bir düzene neden olacağını ifade etmiyor aynı zamanda bu düzenin işleyiş mekanizmasını da netleştirmeyi amaçlıyordu. İşte ekonomik kâinattaki bu düzeni, yani kişisel çıkarı izlemenin toplumsal faydaya ve ekonomik bir düzene neden olma mekanizmasının merkezinde ise ilk kez Smith'in kullanmadığı ama onun tarafından orijinal bir yoruma tabi tutulduğu görünmez el metaforu yer alıyordu.

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nin üç yerinde kişisel çıkarı izlemeye (Smith, 2009: 16-482-762) ve bugüne ulaşan her üç kitabında da birer kez olmak üzere de görünmez ele değinmişti (Smith, 1982: 49; Smith, 2018a: 267-268; Smith, 2009: 485). Buna göre, her birey kendi çıkarını izlerken, sanki toplumda görünmez bir el varmışçasına toplumun çıkarına da hizmet etmiş oluyordu. Böylece hem çıkarı izlemek meşrulaştırılmış, hem de bu çıkardan bir düzene ulaşmanın mekanizması açıklanmış oluyordu. Fiziki kâinattaki çekim yasalarının yerini, sosyal kâinata Smith'in görünmez eli almıştı.

Adam Smith'in kurmaya çalıştığı sistemini tamamlaması için açıklanması gereken son bir problem, herkesin kendi çıkarını izlemesi sonucunda, bireylerin nasıl olup da diğerlerine zarar vermeyeceği, yani toplumsal barışın nasıl tesis edileceği kalmıştı. Smith bu problemi, 1759 yılında yayımlanan *Ahlaki Duygular Teorisi* isimli kitabında ele alarak çözümlenmişti. Ancak Smith'in her iki kitabı, onun kurmaya çaba harcadığı sistemini anlayabilmek için birlikte okunmalıydı. Nitekim Smith'in her iki kitabı birlikte değerlendirilmediği zaman onun bir yandan altürizmi, bir yandan da çıkarı izlemenin gerektiğini ileri sürerek bir tür çelişki içine düştüğü sonucuna ulaşılabilirdi ki, bu doğru görünmüyordu (Hühn, 2017: 5; Coker, 1990: 139).

Adam Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde bireylerin ahlak dünyasının temel ilkelerinin ne olduğu, bu ilkelerin insan davranışlarını nasıl yönlendirdiği ve bu sayede toplumun birlikte yaşayabilmesinin dinamikleri ve bu dinamiklerin bireylerin ahlak dünyalarındaki temelleri üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak Smith'in zihninin bir köşesinde, bu kitabındaki çözümlenmeleri ile *Milletlerin Zengin-*

liği'ndeki çözümlerine bir temel oluşturmaya çabaladığı açıktı. Smith bu kitabında insanların bir çatışmaya düşerek birbirlerine zarar vermeden bir arada yaşamalarının ahlak dünyasındaki ilkelerini bularak, bu ilkelerin bireyin kendi çıkarını kovalarken de geçerli olabileceğini düşünüyor gibiydi (Küçükcalay, 2019a: 127).

Adam Smith insanın günahlı ve bu nedenle de ıslah olması gerektiğine değil, insanın bencil olmanın ötesinde yine de ahlaki yargılarda bulunmaya ehliyetli görünen bir kişisel çıkar yaratığı olduğuna inanmıştı. Ahlaki hükümler, bencilliği askıya alarak ve kişinin kendisini üçüncü şahsın yerine koyarak ve tarafsız bir gözlemci gibi davranarak verilirdi. Bu yolla birey, bencil birisi olmak yerine, karşısındakinin duygularını anlayıp paylaşan bir düşünceye ulaşırdı ve ahlak, bencilikten üstün bir duruma gelirdi (Ekelund-Heber, 2009: 122).

Smith'e göre insanoğlu tarihsel süreç içinde belirli aşamalardan geçerek son aşamaya ulaşmıştı (Grampp, 1948: 335). Bu aşamada birey sadece kişisel çıkar güdüsü ile değil, yaratılışı gereği başkalarının mutluluk ve ıstırapları ile de ilgilenirdi (Smith, 2018a: 13). Smith'in, kitabının değişik yerlerinde değişik yönlerden açıkladığı bu ilgi, insanın yaratılışında var olan empati, yani duygudaşlık duygusundan kaynaklanırdı. Smith'in empati yaklaşımı, bireylerin altürizm ve egoizm arasında bölünmesini ortadan kaldırıyor, ikisi arasında bir ilişki kuruyor ve standart bir ekonomide maksimizasyon duygusu ile rasyonelliğin bir pota içinde kullanılabilmesini izin veriyordu. Üstelik Smith'in bu kavramsallaştırması insanların hem kendisini hem de başkalarını aynı anda düşünebilmesinin modellemesini de içeriyordu (Khalil, 2001: 426-427). Smith bu çözümlerine, insanın, başkalarının da kendisine yönelik empati ve duygudaşlık içinde bulunacağını farkında olarak bu yönde davranacağını bu nedenle bireyin, davranışlarında başkalarından onay görme istediği ile hareket edeceğini ekledi. Üstelik bu erdem, Smith'e göre, bir başka erdem olan adalet duygusuyla da destekleniyordu (Smith, 2018a; 87, 90, 101).

Sonuçta Smith'e göre bir insanlar toplumunda insanlara yaratılıştaki verilen empati (duygudaşlık), sempati (onay görme) ve dışsal bir hakem olan adalet, bir yandan bu toplumun birlikte yaşamasını, bir yandan da kendi çıkarı peşinde koşan bireyin başkalarına zarar vermesini engelleyecekti. Üstelik, kitabında altmış dört kez kullandığı bağımsız gözlemci kavramı ile Smith, kişinin bu duygularının pratiğe aktarılmasında, sanki bağımsız bir gözlemci tarafından izleniyormuşçasına kendi kendisinin yargıci olacağını, bunun da insan doğasında var olduğunu ifade ediyordu (Shin, 2015: 1-10; Smith, 2018a: 199). Smith bu düşüncelerini açıkladıktan on yedi yıl sonra, toplum için yaptığı çözümlerinin bir benzerini toplumların ekonomik kâinatları için de yapacak ve 1776 yılında *Milletlerin Zenginliği*'ni yayımlayacaktı.

3. SINIFLARIN TANRISALLIĞINDAN İHTİYAÇ KAYNAKLI İŞBÖLÜMÜNE

Avrupa toplumu Platon'dan başlayan bir düşünsel gelenek ile Antik Yunan döneminden 18. yüzyıla gelene değin sınıflı bir toplum olarak biçimlenmişti. Bu biçimlenmede Hıristiyanlık teolojisinin ve pratikteki bazı gelişmelerin de etkisi olmuştu. İşbölümünün üretimle ve taleple, bunun da toplumun büyüklüğü ile ilişkisini Xenophon ortaya koymuş ve uzmanlaşma ile üretim çıktısı arasındaki kaliteye değinmişti (Sedlacek, 2017: 109). Platon ise, *Devlet* isimli kitabında bir toplumun oluşması için işbölümünün gerekli olduğunu ifade ederken, işbölümünün ikinci dinamiği olarak insanların yaratılıştan gelen farklılıklarına vurgu yapmıştı (Platon, 2010: 54-56). Doğa felsefecileri, kainattaki canlı ve cansız varlıkların bir düzen içinde var olduklarına ve bu düzenin kutsal mitolojilerdeki kutsal varlıkların keyfi davranışlarına değil de bir dizi doğa yasasına dayandığını ileri sürmüşlerdi (Martin, 2014: 161-162). Aristoteles ise madde-form kuramı ile dünyadaki varlıkların Tanrı'nın altında biçimler ve idealler olarak püsküllendiğini ifade ederek (Sena, 1993: 94-95) sonraki Ortaçağ düşünürleri için ilham kaynağı olmuştu.

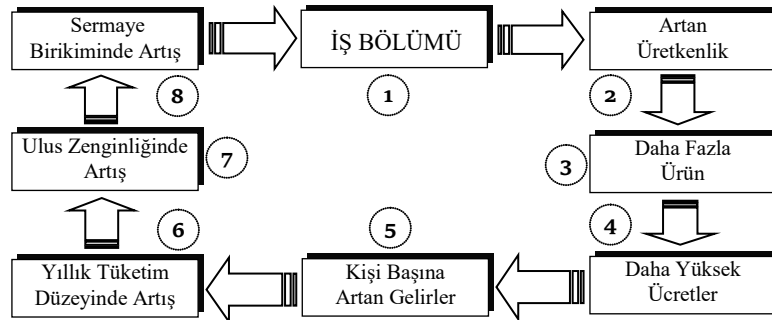
Hıristiyanlığın Avrupa'da yaygınlık kazanması ile durum değişmemiş, üstelik feodal toplumsal yapılanma ile birlikte mevcut düşünce ve inançlar güç kazanmıştı. Sınıflar Tanrı tarafından insanın günahlı yapısı nedeniyle verilmiş olan ve Tanrı'nın iradesini yansıtan verili bir durumdu. Bu nedenle de 13. yüzyıla değin insanların buldukları sınıfsal yapıya rıza göstermemeleri ve sınıf değiştirme talebinde bulunmaları büyük bir günah olarak kabul edildi (Küçükcalay, 2019b: 141). İşbölümü konusunda Gazali ve İbn-i Haldun gibileri de Doğu'dan düşünsel katkılarda bulunmuşlardı. Ancak onların işbölümüne bakışlarında teolojik dinamiklerden daha çok insanın ihtiyaçlarını teminde yaşa-

dığı güçlük, tek başına yaşamaktan dolayı insanın çekeceği ıstırap ve medeniyetlerin gelişme düzeylerinin gereklilikleri gibi daha materyalist dinamikler öne çıkıyordu (Orman, 1984: 72-73; Haldun, 1990: 100-106).

10. yüzyıla gelindiğinde, toplumsal sınıflaşma konusundaki düşünceler daha netleşmişti. Hıristiyan kozmolojisi, otoritenin Tanrı'dan papaya, ondan kiliseye, erkekler aracılığıyla kadınlara ve en sonunda da şeytana kadar inen bir hiyerarşi varsaymıştı (Tannenbaum-Schultz, 2011: 139). Salisburyli John, *Policraticus* isimli eserinde, toplumdaki sınıfların bir insan vücudundaki organlar gibi farklı görevleri olduğunu ve toplumun varlığı için her bir sınıfın kendi göreviyle uğraşması gerektiğini belirtiyordu (John of Salisbury, Book 5). Aquinalı Thomas, toplumun bir insan vücuduna benzediğini ifade ederek John'a destek veriyordu (Aquinas, ??: 1275). Sir Robert Filmer ise *Patriarcha* isimli çalışmasında insan ilişkilerinin eşit olmayan bir ilahi hiyerarşi içinde belirlendiğini ve kralın bu ilişkide en tepede bulunduğunu ileri sürdü (Ağaoğulları, 2011: 484). 19. yüzyıl gibi geç bir tarih İngiltere'deki bir çocuk ilahisinde bile Tanrı'nın insanları yüksek ve alçak yaratarak öylece kalmalarını emrettiğine vurgu yapıyordu (Aydon, 2006: 178).

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde ileri sürdüğü düşünceleri ile teolojik ve yaratılışsal sınıflaşma anlayışını yıkarak, işbölümünün ihtiyaçlara bağlı olarak ve sonradan ortaya çıktığını ifade etti ve işbölümünü ekonomik yapıya entegre etmek suretiyle verimliliğe, büyümeye ve dış ticarete uzanan bir rota çizdi. İşbölümü ile ilgili olarak verdiği toplu iğne örneği ise ondan sonra konu ile ilişkili olarak bir sembol haline gelecekti (Smith, 2009: 6-7). Smith'e göre iş bölümü ve uzmanlaşma işçilerin her birinin el becerisinin artması, bir işten diğerine geçerken zaman kaybını telafi etmesi ve üretimin her aşaması için işçilere yardımcı olacak makinelerin geliştirilmiş olması nedeniyle üretimin çıktısında bir artışa neden olurdu.

Ona göre işbölümü doğuştan gelen bir yaratılış özelliği değil, ihtiyaç nedeniyle mübadele ihtiyacının gelişmesi ile ortaya çıkan bir sonucu (Smith, 2009: 14-16). Onun düşüncelerinin bu konudaki orijinalliyi, işbölümünün genişliği ile üretim artışı ve ekonomik büyümeyi ilişkilendirmiş olmasında yatmaktaydı (Smith, 2009: 19). Ekelund ve Hebert'e göre Smithyen düşüncede işbölümünün ekonomik yapı içindeki rolü şeklindeki döngüsellik içinde gerçekleşiyordu. Onlar Smith'in bu yaklaşımında ekonomik büyümeye verdiği rolün de öne çıkarılması gerektiğini ileri sürüyorlardı (Ekelund-Hebert, 2004: 149-150).

Smith, işbölümü ve ölçek genişliği ilişkisini dış ticaretin, ölçek büyütücü etkisini göz önüne alarak serbestleştirilmesine kadar genişletmişti. Üstelik işbölümü üretimde kullanılan işçilerin uzmanlaşmasına ve teknolojinin de geliştirilmesine hizmet ederdi (Smith, 2009: 11). Onun işbölümü konusundaki bütün orijinalitesi işbölümünün, yaşam standartlarıyla ve ölçeğin büyüyüp küçülmesi aracılığıyla ekonominin ilerlemesi ve gerilemesinin ilişkilendirmiş olmasında yatıyordu (Roncaglia, 2005: 126-127).

Adam Smith bu yaklaşımı ile ekonominin ölçeği ve iş bölümü arasında doğrusal bir ilişki kurarak iş bölümünün bir açıdan ekonomik büyüme, artan verimlilik ve yükselen ücretler ve biriken sermaye ile olan bağlılığını da gösteriyordu. Hatta Adam Smith'in dış ticaret serbestliğini savunmasının arkasında yatan nedenin bile ölçekteki büyüme nedeniyle ortaya çıkacak iş bölümünün ekonomiye sağladığı olumlu getiriler olduğunu söylemek doğru olurdu. Nitekim artan dış ticaretteki artış ülke içindeki mallara talep yaratarak ülke ekonomisinin ölçeğinin büyümesine, ölçeğin büyümesi ise

ülke içindeki iş bölümünün artmasına yol açardı. Bu artışın ise verimliliğe ve ekonomik büyümeye neden olacağı netti (Küçükkalay, 2019: 182).

İş bölümünün sadece üretim ve çıktı artışına değil ama teknolojinin üretilmesine hizmet ettiğini düşünen Smith, kitabının sonlarına doğru aşırı uzmanlaşmanın getirdiği yabancılığa vurgu yapmayı da ihmal etmemiştir (Smith, 2009: 11 ve 782). Onun bu vurgusu daha sonradan Marx tarafından kapitalizmin eleştirilmesinde temel noktalardan bir tanesi olarak değerlendirilmeye alınacaktı.

Smith'in iş bölümü düşüncesi, teolojik ve yaratılışsal kökenli, üstelik toplumsal yapının sürdürülebilirliğini merkeze alan Ortaçağ işbölümü düşüncesini dönüştürerek onu toplumsallıktan kaynaklanan ve toplumsal yapının ekonomik unsurlarıyla ilişkilendiren bir niteliğe haizdi. Smith tarafından ekonomik yapının kendiliğinden işleyen mekanizmasında işbölümü, toplumların kendilerini ekonomik olarak var edebilmeleri için yaratılışsal olmayan ve sonradan ortaya çıkan bir şey olarak yorumlanmış ve toplumların ekonomik yapılarının unsurları ile arasında yakın ilişkiler kurulmuştu.

4. ADİL FİYAT ADALETİNDEN PİYASA FİYATININ KENDİLİĞİNDENLİĞİNE

İktisadi düşünce tarihinin en çok tartışılan konularından birisi olan adil fiyat (*justum pretium*), bir mübadele işleminde tarafların, diğerinin elindeki mala ihtiyacı olduğu için eşit değerden yürütülmeyen mübadelelerin her iki tarafa da faydalı olduğu iddia edile de, mübadelede taraflardan birisinin sağladığı avantajın diğerinden fazla olmaması, alıcı ile satıcı arasındaki bütün sözleşmeler için bir şeyin (malın) diğer bir şeyle eşitliğini gözetmek anlamına gelmekteydi. Şayet bir mübadelede fiyat bir şeyin değerini aşarsa veya tersi olur da bir şeyin değeri o şeyin fiyatını aşarsa artık adaletin gerektirdiği eşitlikten bahsedilemezdi (O'Brien, 2001: 58).

Adil fiyat anlayışı temel bir erdem olan adaletin tesisini amaçlıyor gibi görünse de, bir mübadele işleminde eşit değerlerin değiştirilmesi gerekliliğinin tek nedeni adaletin tesisi değildi ve bu uygulama Antik Yunan döneminde başlayarak yaklaşık bin beş yüz yıllık sürece damgasını vurmuş ve faiz ile birlikte bütün Ortaçağ düşünürlerini meşgul eden iki önemli konudan birisi olmuştu (Baldwin, 1959: 6-8). Adil fiyat yalnızca adalet erdeminin pratize edilmesini değil aynı zamanda sınıflı toplum yapısının sürdürülebilmesini, haksız kazancın önlenmesini, kişilerin komşusunun önüne geçmesini ve toplumsal yapının devamlılığının sağlanmasını da amaçlıyordu. Adil fiyat anlayışı Aristo'nun düşüncelerinden, Hıristiyanlığın ilkelerinden ve erken dönem yorumlarından, Roma hukuku çalışmalarından, kilise hukuku derlemelerinden, skolastik felsefe yorumlarından ve Ortaçağ'ın toplumsal koşullarının sürdürülme isteğinden beslenerek gelişti ve bütün Ortaçağ düşünürlerinin tartıştığı ve uzunca bir süre itibar ettiği konu oldu (Küçükkalay, 2017: 93).

Adam Smith de *Milletlerin Zenginliği*'nde bu konu ile ilgili düşüncelerini ileri sürdü. Zira bu tartışmanın ideolojik arka planının ötesinde, ekonomik yapının kalbini oluşturan mübadeleden yola çıkmak, bunun için önce değer ifadesi olan fiyatı tespit ederek bu fiyattan maliyetleri ve faktörlerin gelirlerini tespit etmek mümkündür ki, Smith'in temel amacının bu olduğu anlaşılıyordu. Ama Smith'in, kurmaya çalıştığı sisteminin kendiliğinden işleyen bir sistem olmasına yönelik isteğini, bir malın değerinin, yani fiyatının oluşması sürecine ve diğer analizlerine aktarmak niyetinde olduğu da son derece açıktı. Bu nedenle Smith'in, bir malın fiyatının oluşma sürecindeki dinamikler olarak arz ve talebi öne çıkararak, piyasa fiyatı ve doğal fiyat ayrımına gitmiş olması ondan sonraki iktisadi düşünceleri etkileyecek bir nirengi noktası olacaktı.

Smith, *Milletlerin Zenginliği*'ndeki değer ve fiyat yorumlarına takastan, takasa aracılık eden paranın tarihsel serüveninden başlamış ve metal para ile bu paranın kullanımının problemleri yönlerinden bahsederek devam etmişti (Smith, 2009: 36). Bu girişten sonra temel bir probleme, bir malın değerinin kaynağı ve değerinin ölçüsü nedir sorusuna yönelmişti. O da Aristo'dan beri kabul edilen, bir malın *değerinin kullanım* değeri ve *mübadele değeri* olarak iki açıdan değerlendirilebileceğini, ilkinin, o mala sahip olanın maldan elde ettiği faydaya bağlı olduğunu ileri sürdü. Mübadele değeri söz konusu olduğunda ise Smith'in verdiği elmas ve su örneği (Smith, 2009: 30) önemli bir tartışmanın fitilini ateşleyecekti. Elmas faydasızdı ama değerliydi, su ise çok faydalı olmasına rağmen değersizdi. Bu nedenle ilk bakışta Smith'e göre bir malın değerli olmasının nedeni o malın faydası olamazdı. Bu yaklaşım E. Kauder'e göre değer ilkelerinin keşfedilmesini yüz yıl kadar geciktirmişti (Kauder, 1953: 650).

Ancak Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'ndeki başkaca yorumları ve 1895 yılında öğrencilerinin notlarından alınarak yayımlanan *Hukuk Üzerine Konferanslar*'ındaki tespitleri onun bir paradoks içinde bulunmadığını gösteriyordu. Nitekim bu örneklerinde Smith'in, bir malın değerinin o malın faydasına ve kıtlığına bağlı olduğunu anladığı açıktı (Smith, 2009: 192; Smith, 2018b: 216). Naldi'ye göre Smith, elmas ve su örneğini verirken bir paradoksa düşmemiş, sadece kullanım ve mübadele değeri ayırımına dikkat çekmek istemişti (Naldi, 2013: 293). Yoksa Smith'in kullanım değeri ve mübadele değeri arasında bir ayırım yapmadığı sonucuna ulaşmak, Smith'in diğer yazınlarına bakıldığı zaman yanlış görünüyordu.

Smith bundan sonraki dikkatini, değişim değerinin gerçek ölçüsü veya malların gerçek fiyatı neden oluşur, bu fiyatı meydana getiren parçalar nelerdir ve bir malın doğal fiyatının artıp azalmak suretiyle bir piyasa fiyatına dönüşmesinin dinamikleri nelerdir şeklindeki üç soru üzerine yönlendirdi (Smith, 2009: 30-31). İlk soruya verdiği cevap, *emek değer ve emeğin kumanda teorilerinin* bir tür karışımı olarak bütün malların değişim değerinin gerçek ölçüsünün emek olduğu yolundaydı (Marx, 1993: 49-99).¹ Ona göre emeklerin nitelik farklılığından doğan problem ise ortaklaşa yaşamdaki işlerin yürütülmesi için yeterli olan kabataslak eşitliğe göre ayarlanacaktı (Smith, 2009: 31-33). Bir değişim işleminde aracı olarak paranın dahil olması nedeniyle bir malın değerinin para ile ölçülmesi mümkün olmazdı. Zira metal paranın da değişime konu olan kendi değeri vardı. Bu nedenle de Smith'e göre, değer belirlenmesinde son sözü söyleyecek olan ölçü emektir. Emek, malın gerçek fiyatıydı. Para ise malın sadece itibari fiyatını oluştururdu. Üstelik emeğin de, ona verilen ve yaşam için gerekli maddeler miktarından oluşan bir gerçek değeri, bir de para ile ifade edilen itibari fiyatı, yani ücreti bulunuyordu (Smith, 2009: 34-35).

Gerçek hayat söz konusu olduğunda bir malın itibari değeri üzerinden işlem yapmak yaygın olduğuna göre Smith'e göre gerçek değer değil de, itibari değer dikkate alınması gerekliydi (Smith, 2009: 39-41). Smith'in bu son uyarısı ve bir malın fiyatı içinde kâr ve rantın payının da bulunduğunu ifade edecek olması, kafasında adil fiyattan kalıntılar bulunduğu yolunda izler taşımaya rağmen evrensel bir emek değer teorisine savrulmadığını gösteriyor gibiydi (Ormazabal, 2006: 22-23).

Adam Smith, bir malın daha çok itibari değerinin dikkate alınması gerektiğine vurgu yaptıktan sonra bir malın, sermayenin birikimi öncesindeki dönemdeki fiyatının sadece emeğe ait olduğunu, ancak sermaye biriktikten ve bu sermaye emeğe sunulmak suretiyle emeğin verimi artırıldıktan sonra söz konusu malın itibari fiyatından bir miktarı almayı hak ettiğini ifade ederek meşhur kunduz ve geyik örneğini vermişti. Bu örnek, onun kafasında bir malın değerinin sadece ona harcanan emekten oluşmadığının var olduğunu gösteriyordu. Örneğin üretime dahil olan stokun sahibi, stokunun kendisine geri ödenmesinden daha fazla bir gelir kendisine gelmeyecek olsa stokunu kullanmazdı (Smith, 2009: 52).

Adam Smith değer konusundaki düşüncelerinde artık bir sona ulaşmış gibi görünüyordu. Ona göre bir malın fiyatı içinde ücret, kâr ve rant bulunuyordu ve bir ülkenin bir yıllık üretiminin fiyatı, yani parasal değeri de bu üç unsura bölünmek durumundaydı ki, (Smith, 2009: 56-57) burada Smith gelir dağılımına da sınıfsal bir gönderme yapıyordu. İşte Smith'e göre bir malın fiyatı tam olarak o malın üretimine dahil olan emek, sermaye ve toprağın payını (ücret, kâr ve rant) karşılayacak düzeyden satılmışsa bu fiyat o malın doğal fiyatı olurdu (Smith, 2009: 60). Oysa piyasa veya pazar fiyatı Smith'e göre doğal fiyatın üstünde veya altında olabilirdi. Ancak sürekli olarak doğal fiyata doğru gitme eğilimindeydi. Piyasa veya pazar fiyatı ise Smith'e göre malın pazara getirilen miktarı (arz) ile bu mala belirli bir fiyatı ödemeye razı olanların etkin (efektif) taleplerinden oluşurdu (Smith, 2009: 61-63).

Smith'in bu yorumlarından, onun zihninde, bir malın değerinin belirlenmesinde kısa dönemde arz ve talebin, uzun dönemde ise üretim maliyetlerinin etkin olduğuna yönelik bir bakışım olduğunu söylemek mümkündür (Currott, 2016: 3-4). Letwin'e göre Smith değer ve fiyat analizinde, Ortaçağ

¹ Smith'in bu yorumu K. H. Marx'ın emek-değer teorisi için bir nirengi noktası olacaktır. Marx, *Kapital* isimli eserindeki uzun analizinde değer evrensel olduğunu, üretimde harcanan emeğe oranla artıp azalabileceğini, bu nedenle de değişimin ancak eşit emek harcanan mallar değiştirildiği zaman adaletli olabileceğini ifade ediyordu. Bu nedenle de piyasada alınıp satılan tek bir mala, yani emeğe verilen ücret onun gerçek değerini yansıtmıyordu. Yani piyasa ekonomisinde emek sömürülüyor ve onun üzerinden sermaye yığılıyordu.

düşünürlerinden ve adil fiyat doktrininden ayrılarak bağımsız tespitlerde bulunmuştu (Letwin, 1990: 33). Smith ile birlikte yüzlerce yıldır kabul edilerek uygulanmaya çalışılan, değişilen malların değerlerinin eşit olması gerektiğini dikte eden adil fiyat uygulaması yerini, müdahalesiz işleyen bir sistemde, alıcı ile satıcıların kendi isteklerine ve değiştikleri mala attettikleri değere bağlı olarak belirlenen serbest fiyat sistemine bırakmış oluyordu. Üstelik bu fiyatın belirlenmesinde dışsal bir müdahaleye gerek olmadığı gibi ekonomik kainatta kendiliğinden ortaya çıkacaktı.

5. ADAM SMİTH'TE ÜRETİM FAKTÖRLERİ VE ROLLERİ ÜZERİNE

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde, neredeyse o zamana değin yapılan üretim faktörleri analizinin en kapsamlısını yaparak kendisinden sonraki düşünürlere ışık tuttu. Smith'in üretim faktörleri analizinin en dikkat çeken yönü, faktörlerin ikili özelliğini açıklayarak bir taraftan bir maliyet unsuru olarak fiyat üzerindeki etki ile fiyatla ilişkilerini, bir diğer yandan da makro bir yaklaşımla bir gelir unsuru olarak faktör sahiplerinin elde ettikleri geliri dikkate almasıydı. Smith'e gelene kadar üretim faktörleri bir tür maliyet unsuru olarak değerlendirilmiş olmasına rağmen ekonominin gelir ve faktör akımı döngüsü tam olarak anlaşılammış olduğundan, faktörlerin maliyetlerinin bir tür gelir unsuru olduğu gözden kaçırılmıştı.

Smith'in üretim faktörleri analizinde, dolaylı da olsa milli gelirin faktörler arasındaki dağılımının mekanizmasını da görmek mümkündür. Üstelik Smith bunu yaparken bütün çabasını müdahale olmadan işleyebilecek bir sistemin dinamiklerini bulmaya adanmış gibiydi. Ancak onun bu analizi iki temel noktada, ücretlerin asgari düzeyde oluşacağı ve gelir dağılımının toplumdaki toprak sahipleri, sermayedarlar ve işçiler arasında gerçekleşeceği, üstelik ücretler ve kârlar arasında bir karşılık bulunduğu noktalarından yoğun bir biçimde eleştiriye tabi tutulacaktı.

Smith, üretim faktörleri analizinde dikkatini ilkin ücret üzerine yoğunlaştırdı. Ona göre ücretler işçi ve işverenler arasındaki pazarlıkla (sözleşme) ortaya çıkabilirdi ancak böyle bir anlaşmada işçilerin ücretlerini yükseltebilmesi mümkün görünmüyordu (Smith, 2009: 72). Smith'e göre emek de alınıp satılan bir mal olduğu için onun da bir doğal bir de piyasa fiyatı, yani ücreti vardı. Doğal ücret, işgücü arzına (nüfus) bağlı olarak asgari geçim düzeyinde oluşma eğilimindeydi ve bu düzeyin altına düşmesi söz konusu olmazdı (Smith, 2009: 74).

Emeğin bir de piyasa fiyatı söz konusu olurdu ki, kısa dönemde oluşabilecek bu fiyat (ücret), uzun dönemde asgari geçim düzeyine doğru gitme eğiliminde olurdu. Ücretlerin artıp azalması bir yandan işçi istihdam edenlerin yıllık gelirlerinden arta kalanlar ile sermayelerinin artışından kaynaklanan fazlalıklardan oluşan ve ücret ödemeleri için ayrılan fonun büyüklüğüne (işgücü talebi), bir yandan da bu fona göre işgücü arzının (nüfus) miktarına bağlıydı. Ücret fonunun ve işgücü miktarının herhangi bir zamanda ücretlerin yüksekliğini temin etmeleri önemli değildi. Zira böyle bir durumda nüfus artarak ücretleri düşürürdü. Oysa önemli olan bu ikisinin süreç içinde birlikte bir artış eğilimi içinde olmasıydı (Smith, 2009: 75-78).

Smith'e göre uzun dönemde ücretlerin eğiliminde nüfus etkin unsur olarak öne çıkıyordu ve ücretlerin düzeyi, nüfus ve ücretlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda oluşurdu. Bütün canlı türleri beslenme araçları oranında çoğalıp bundan öteye çoğalamayacağı için ücretlerin asgari geçim düzeyinin üzerinde oluşması nüfusun ve dolayısıyla işgücünün uzun dönemde artmasına, bu ise bir tür geri besleme ile ücretlerin tekrar düşüşe geçerek asgari geçim düzeyine doğru yönelmesine neden olurdu (Smith, 2009: 87-88). Smithyen iyimserlik, nüfusun ücret artışlarını geriden izlemesi ve teknoloji ile iş bölümündeki gelişme nedeniyle, D. Ricardo'nun aksine, bunun böyle olmayacağını ancak bu oluşumun sadece kâr marjlarının düşmesine neden olacağını ifade ediyordu.

Smith, ikinci üretim faktörü olarak sermayeyi, sermayenin kârını ve sermayenin kullanılabilmesi durumunda elde edeceği faizi incelemeye alarak *Ulusların Zenginliği*'nin ikinci alt kitabını tamamen sermaye konusuna ayırmıştı. Smith ilk olarak sermaye miktarı ile kârlılık arasındaki ters yönlü ilişkiyi ortaya koydu. Ona göre ülkedeki sermaye artışı, sermayedarlar arasındaki rekabet nedeniyle kârların azalmasına neden olurdu. Ancak kârlılık sadece sermaye miktarına değil, fiyat değişimleri ve risk gibi unsurlar tarafından da belirlenirdi (Smith, 2009: 96-98).

Smith'e göre sermaye (mal mevcudu) ya sahibi tarafından bizzat kullanılarak üretimin verimliliğini artırdığı için kâr almayı, ya da başka birine kullanılmak suretiyle faiz geliri elde etmeyi

hak ederdi. Ona göre faiz, bir ekonomideki borç verilebilir fon arzı ile borç verilebilir fon talebi tarafından belirlenirdi (Smith, 2009: 92-95). Nitekim ödünç verilen mal mevcudu, ödünç veren tarafından hep bir sermaye sayılırdı. Sermaye sahibi, borç verdiği sermayesinin zamanında geri verilmesini ve sermayesinin kullanımı için kendisine yıllık bir kiranın da ödenmesini beklerdi. Faizle borç verilecek mal mevcudu miktarı arttıkça faiz, yahut o mal mevcudunun kullanılması için ödenmesi gereken bedel düşerdi (Smith, 2009: 380-383). Onun mantığında kârlılık için de bir gösterge olan faiz, brüt kâr içinde yer alan kısımlardan birisiydi. Zira kâr, sermayenin kendisine karşılık gelen bir tutar olarak (net kâr), faiz ise sermayenin ödünç vermektan dolayı maruz kaldığı riskin bedeli olarak alınırdı. Bu ikisinin toplamı ise brüt kârı oluştururdu (Smith, 2009: 105-106).

Smith'in faizi parasal bir unsur olarak değerlendirmeyerek, sermaye gibi reel bir değer üzerinden açıklamaya çaba harcaması dikkat çekicidir. Bu durum, onun parasal faizleri yok saydığı anlamına gelmez. Aksine Smith, borçlanmaların büyük bölümünün parasal değerler üzerinden yapıldığını farkındadır. Fakat onun zihninde paranın sadece bir aracı rolü üstleniyor olması, ödünç veren ve alanın aslında paranın satın alabileceği malları verdiği ve aldığı sonucunun oluşmasına neden olmuştu. O halde Smith'e göre aslında borç verilenler, arada para olsa bile, ulusun üretimini gerçekleştirdiği mallar üzerinden olurdu. Üstelik Smith'e göre faizin, bir tür kira veya sermayenin fiyatı olduğunu söylemek doğru olurdu. Bir ülke bir yıllık üretimi gerçekleştirince, bu ürünün sermaye olarak ayrılan kısmının bir bölümü sahipleri tarafından kullanılmaz, fakat başkalarının kullanımı için servis edilirdi. İşte bu kullanım için aylık alınan miktarlar kullanılan sermayenin faizi olurdu. Üstelik sürenin bitiminde borç verilen tutarın tamamı, borcu verene ödenmek durumundaydı. Paranın ise faizin bu şekilde oluşumunda dolaylı bir ilişkisi vardı. Bu açıklamalar, Smith'in zihninde reel ve parasal faiz yaklaşımlarını birlikte taşıyor olduğunu düşündürtecek nitelikteydi (Smith, 2009: 381-382).

Smith incelemesini, üçüncü üretim faktörü olarak toprağa ve topraktan elde edilen ranta yöneltmişti. Ona göre rantın oluşma nedeni toprakların özel mülk olarak bireylerin elinde toplanmış olmasıydı. Toprağı kullanmanın veya ondan faydalanmanın karşılığı olan rant, toprağın ıslahı için toprak sahibinin harcadığı ya da zararsızca kabul edebileceği miktar oranında değil, toprağı işleyen vermeye katlanabileceği ölçüdeydi (Smith, 2009: 160-162). Ücretlerin ve kârların yüksekliği fiyatların yüksek olmasına bağlıydı. Ancak rantların yüksek olması fiyatların yükselmesine neden olurdu.

Smith'e göre bir toprak sahibi toprağını dönemin koşullarına göre üretimden en büyük payı alacak şekilde kiraya verirdi. Kiracı belirli bir girdi ve sermaye ile işçi kullanarak üretimini yapardı. Üretilen bu tarımsal ürünün, girdiler dışarıda tutulduğunda, beklenen bir ortalama kârı ve ortalama ücreti vardı. Mal piyasaya gelince ve taleple karşılaşınca oluşan fiili fiyat malın beklenen ücret ve kârının üzerinde ise rant oluşmuş olurdu. Ancak bu rant, toprağı kiralayan çiftçiye değil de, kira sözleşmesi aracılığı ile toprak sahibine giderdi. Ancak bir toprak sahibi toprağını kendisi kullanıyorsa o zaman hem rant hem de kâr kendisinde kalırdı. Bu bağlamda toprağın verimi de bu rantın oluşup oluşmamasında girdi maliyetlerini artırıp azaltmak yoluyla etkileyecekti. Çünkü verimi yüksek olan toprak ile az olan toprak arasında, üretim maliyetleri farklılaşacak ve bu maliyetler ile piyasa fiyatı arasındaki fark ise toprak sahibinin rantının düzeyini belirleyecekti (Küçükkalay, 2019a: 218-219).

Smith'in üretim faktörleri analizi açık bir şekilde Ortaçağın adil fiyat ve faiz gibi son derece önem verilen iki yasağını düşünsel düzeyde meşrulaştırıyor ve iktisadi sistemin işleyişinde önemli iki zemberek haline getiriyordu. Bu aynı zamanda kilise kurumunun bu iki unsurun uygulanması yönündeki baskılarının da kırıldığı teorik ve düşünsel düzlemde sonlanmasına işaret etmişti. Üstelik üretim faaliyetinin yalnızca ihtiyaçlar için yapıldığına, nüfus artışının iyi olduğuna, üretim faktörleri ile gelir ilişkisinin, toplumsal sınıfların zenginleşmesine ve sınıf değiştirmesi hoş karşılanmadığı için önem verilmediğine yönelik Ortaçağ düşünceleri de tam aksi istikamette yön değiştirmiş oluyordu.

6. SIFIR TOPLAM EKONOMİ ALGISINDAN BÜYÜMEYE

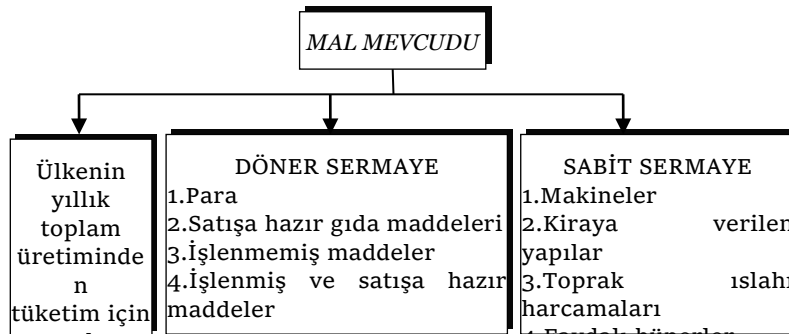
MÖ. on binli yıllardaki Ziraat Devrimi ve 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi dönemleri dışarıda tutulduğunda, dünya tarihinde milli gelirin (çıktı) ve nüfusun trendi, kardiogram şeklindeki düz bir çizgi olarak seyretmişti. Bu durum, milattan Sanayi Devrimi'ne kadar uzanan 18 yüzyıllık süreçte daha belirgindi. Bu seyrin başlıca nedenleri verimliliğin düşük, ulaşımın maliyetli, teknolojinin ve enerji kaynaklarının sınırlı, ölüm ve doğum oranları farkının ilki lehine yüksek ve iklim şartları

karşısında insanoğlunun savunmasız olmasıydı (Bkz. Küçükcalay, 2014). Bu türden bir ekonomik konjonktürde ekonomi algısı da büyümenin sürdürülebilirliğinin imkansız olduğunu dikte eden sıfır toplam ekonomi inancına dayanıyordu.

Bu algıya göre üretim çıktısını büyütme imkânsız olduğundan, dünyadaki bir ulusun veya toplumdaki bir bireyin zenginleşerek toplumun sosyolojik skalasında yerinin değişmesi, yani pastadan daha fazla pay alması, ancak başkalarının zararı pahasına, yani onların pastadan aldıkları payın azalması koşuluyla gerçekleşebilirdi. O halde toplumun sosyolojik sınıflaşmasında yer değişikliği talebinde bulunmak veya buna tevessül etmek yalnızca dini bir günah değil, aynı zamanda toplumun devamlılığını sağlayan sınıflı yapısına bir tehdit oluşturduğu için kaçınılması ve yasaklanması gereken bir tutumdur. Merkantilist dönemde bu tutum uluslararası arenaya taşınmıştı.

Adam Smith'e gelene kadar, sıfır toplam ekonomi algısı, bir ulusun zenginliğinin nelerden ibaret olduğu ve nasıl büyütülebileceği sorularına verilen yanlış cevaplarla pekişmişti. Zenginliğe sahip olmayı altın ve gümüş miktarında veya tarımsal üretimin çokluğunda gören düşünceler, ekonominin kalbini oluşturan üretim faaliyeti ve çıktının artırılmasıyla dolaylı ilişki kuruyor ve toplumun refahının artırılmasında dikkatleri başka yöne çekiyordu. Altın ve gümüş sahipliği ile zenginlik arasında kurulan doğrusal ilişki ise fiyat yükselişlerini, değerli madenlerin bölgeler arasındaki hareketliliğini, dış ticaret yoluyla bu madenlerin ülkeden kaçışını ve bu madenlerin fiyatları yükseltmek suretiyle ülke dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesini göz ardı ediyorlardı.

Adam Smith bu problemleri görerek kendinden önceki düşünceleri eleştirmek suretiyle kendi düşünsel kurgusunu ortaya koymuştu. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nin daha giriş cümlesinde *her milletin yıllık emeği, yaşamak için bir yılda tükettiği bütün gerekli ve elverişli maddeleri ona sağlayan ana kaynaktır. Bu maddeler, her zaman için ya doğrudan doğruya bu emeğin ürünüdür, ya da bu ürün ile başka milletlerden satın alınan şeylerdir* diyerek söz konusu iki tarihsel olgu ve algıya karşıt düşünceler geliştireceğinin sinyalini vermiş oluyordu (Smith, 2009: 1).

Smith'in ekonomik büyüme konusundaki yaklaşımları kısmen onun iş bölümü, sermaye ve dış ticaretin liberalizasyonu gibi düşünceleriyle ilişkiliydi ki, Ortaçağ'da ne serbest piyasanın ve bireyciliğin erdemine, ne de dış ticaretin liberal olmasına yönelik istisnalar dışında bir düşünce bulmak mümkün değildi. Smith bu bağlamda daha çok sermaye ve sermayenin birikmesi ile olan düşüncelerine yakınlık gösteriyordu. Zira Smith'e göre bir ulusun veya bireyin elindeki mal stoku üç kısma ayrılırdı. Bunlardan ilki, o kişinin veya ulusun tüketimine ayrılmış olan ve gelir (kâr) için koşulmamış olun gruptu. İkinci grubu elden ele dolaşmak veya sahip değiştirmek suretiyle gelir getiren döner sermaye, üçüncü ana grubu ise elden ele dolaşmaksızın ve sahip değiştirmeksizin bir gelir veya kâr getiren sabit sermaye oluşturmaktaydı (Smith, 2009: 296 ve 300-301).

Smith'in büyümeye yönelik düşünceleri bu noktada başlıyordu. Ona göre döner ve sabit sermaye arasında bir ilişki vardı ve sabit sermaye, döner sermayenin kendisine katılımı ile beslenirdi. Döner sermaye olmaksızın bir başına gelir getirmesi mümkün olmazdı. Üstelik sabit ve döner sermayelerin de biricik amacı halkın tüketimi için ayrılan mal stokunun büyütülebilmesiydi. Bu nedenle döner sermayenin yok olup gitmesini önlemek için sürekli beslenmesi gerekliydi. Sanayiciler döner sermayenin ilgili kısmını, çiftçiler de ilgili kısmını üreterek hem kendi sermayelerini desteklemek, hem de tüketime konu olacak mal stokunu artırmak görevini üstlenirlerdi. Smith'e göre bir mal mevcudunun bu ikisinden birinde kullanılması gerekirdi (Smith, 2009: 302-303).

O halde bir ülkenin mal mevcudunun sürekli artırılması bir yandan tüketilen malları artırarak refahın yükselmesine, bir yandan da sermayenin büyümesine yol açardı. Bir ülkenin mal mevcudunun artırılmasında ise harcandığı nesnenin üzerine bir katma değer ekleyen üretken emek rol oynardı. Bu emeğin yaptığı üretim hem kendi ücretini, hem kâr ve rant olarak sermaye ve toprak sahibinin gelirini, hem de yitirilen sermayenin yeniden yerine koyulma (amortisman) bedelini karşılardı (Smith, 2009: 360-361).

Smith'in mantığı artık netleşmiş görünüyordu. Şu durumda bir ulus, yıllık mal mevcudunun ne kadar azını tüketip sermaye olarak ayırdığı payı (tasarruf) büyütürse, bir sonraki yıl mal stokunu daha da artırmış olurdu. Yani ona göre sermaye artışının doğrudan doğruya nedeni çalışma değil, tutumluluk, yani tasarruflar oluyordu (Smith, 2009: 366).

Son tahlilde denilebilirdi ki, bir ülkenin refahı ve zenginliği üretimle artardı. Artan üretim, yenileme harcamaları çıktıktan sonra ya tüketime ya da tasarruflar yoluyla sabit sermayeye aktarıldı. Sabit sermayenin artışı, önceden ifade edildiği gibi ücret fonunun artması yoluyla işçi ücretlerini, dolayısıyla işçilerin verimini artırarak kâr ve sermayenin artışına yol açacak bir döngüsel nedenselliğe neden olurdu. Bu artış nüfusu artırsa da, süreç döngüsel olarak ilerleyeceği için ekonomi sürekli gelişme ve ekonomik büyüme eğilimi içinde olurdu. Üretim kapasitesi emeğin iş bölümüne, gelecekteki gelirler ise kapital birikimine bağlıydı. Sistem kendi kendine otomatik olarak işlerken bu otomatik işlemenin ise serbest rekabet ve serbest ticaretin varlığına bağlı olurdu (Buttler, 2007: 38-39).

Bu analizde büyümenin sürekliliği söz konusu olduğu gibi fazla üretimin ve tasarrufların sızıntı niteliğinde olmasının neden olacağı bir tür ekonomik krize de (üretim fazlalığı) yer yoktu. Zira toplumun tasarruf eğilimi zaten tüketim eğiliminden yüksekti, stok artışı, rekabet nedeniyle kâr oranlarını düşürüp ücretleri yükseltebilirdi ve artması beklenen nüfus sürekli olarak sermaye artışının gerisinden geldiğinden büyümeyi durdurmak için bir engel oluşturmazdı. Üstelik tasarruflar eni sonu bir tüketime dönüşürdü. Tüketim aynı olurdu ama tüketiciler başka başka kimseler olabilirdi (Smith, 2009: 367).

Smith'in düşüncesindeki büyüme süreci son tahlilde şöyle özetlenebilirdi: Faiz haddi üstündeki kâr haddi tasarrufları ve yatırımları artırarak çıktıyı ve ücret fonunu büyüterek ücretleri artırır. Ücretlerin artması ile ortaya çıkacak olan nüfus artışı, sermaye birikimi ve ücret artışının gerisinden geldiği için ücretlerin düşmesine neden olmazdı. Ancak sermayenin birikmesi, sermayelerin rekabeti nedeniyle kâr haddini düşürür, ücretler asgari geçim sınırına doğru giderek oraya yerleşir, nüfus sabitlenir ve kâr haddi faiz haddi düzeyine düştüğü için safi yatırımlar olmazdı (Kazgan, 1989: 96-97). Bu bağlamda ilginç olan husus, Smith'in bundan sonra ne olacağına yönelik açıklamalarda bulunmamasıydı.

7. ÖLÇEK GENİŞLEMESİ VE EKONOMİK BÜYÜME: DIŞ TİCARET SERBESTİSİ

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde son derece önemli yeni düşünceler getirdiğinin farkında gibiydi. Zira sert bir üslupla olmasa da, kendi düşüncelerine muhalif olan kendisinden önceki ve kendi çağındaki düşüncelere eleştiriler getirmekten geri durmuyordu. Bundan Hobbes ve Mandeville gibi düşünürler de nasiplerini almışlardı. Ama Smith hedef tahtasına, kitabının dördüncü alt başlığının birinci bölümünü eleştirisine ayırdığı merkantilist sistemi oturtmuştu.

Ortaçağın sonlarında bir iktisadi düşünce ve iktisat politikası olarak uygulamaya geçirilen merkantilist düşünce ülke zenginliğinin, ülkede biriktirilen değerli maden miktarına bağlı olduğu ve bu nedenle de ithalatın yasaklanarak ihracatın teşvik edilmesi gerektiğine yönelik temel ilkeleriyle Smith'in eleştirilerine maruz kalmıştı. Ona göre bu iki ilke de doğru değildi ve bir ülkenin zenginliği, elinde tuttuğu değerli maden miktarı ile değil, ülkede üretilen mallar ile belirlenirdi. Üstelik sırf bu nedenden dolayı dış ticaretin baskı altına alınması da doğru değildi. Smith, bu düşüncelerine kitabında ayrıntılarıyla yer verdi ve iddialarının doğruluğunu anlatmaya girişti. Hatta ona göre zenginliğin, paradan yahut altın ve gümüşten değil de, paranın satın aldığı şeylerden oluşup, onların yalnızca satın alma esnasında bir değerinin bulunduğu ispatlamak pek gülünç olurdu (Smith, 2009: 455-459).

Smith bu nedenle ithalat üzerindeki kısıtlamaların anlamsız olduğunu düşünüyordu. Zira dış ticaret serbest bırakılırsa bir ülkenin toprağının ve emeğinin ürünlerinden ülkede talebi bulunmayan kısım dışarıya çıkarken, bunun yerine talebi olan mallar ülkeye gelirdi. Üstelik emeğin üretiminin ülke

tüketimini aşan kısmı için daha geniş bir pazar açarak ülkelerin emek ve üretici güçlerini geliştirmelerine, yıllık üretimlerini artırmalarına ve ulusun zenginliğini artırmasına imkân sağladı (Smith, 2009: 475-476).

Adam Smith, ithalatın vergiler yoluyla kısıtlanması konusunu anlattığı bölümde, her sermayenin en kârlı alanda kullanılacağını ifade ettiğinde, tıpkı bireysel çıkardan bahsettiğinde yaptığı gibi, sermayenin de özgürce hareket etmesine vurgu yapıyor ve her sermayenin bu en kârlı alanı arayacağını ifade ediyordu. Üstelik Smith, bir sermayenin sahibinin kendi sermayesi için en kârlı alanı ararken aslında niyet etmediği halde toplumun çıkarına da hizmet ettiğini ve görünmez bir elin onu bu amaca ittiğini söyleyerek, *Milletlerin Zenginliği*'nde bir kez kullandığı görünmez el kavramını da zikrediyordu (Smith, 2009: 482-483 ve 485).

Adam Smith'in dış ticarete özgürlüğü savunma nedenlerinden ilki, dış ticaretin ölçeği büyütürken iş bölümünün uzmanlaşmasına destek vermesi ve ülke üretimini ve zenginliğini artırması nedeniyleydi. İkinci neden, sermayenin hareketi üzerine konulacak kısıtlamanın yanlış olmasından dolaydı. Bir kere Smith'e göre bireylerin sermayelerinin devlet tarafından kontrol edilmesi, devletin gereksiz bir yük altına girmesine ve güvenle emanet edilmesi mümkün olmayan bir yetkinin bir kuruma veya meclise havale edildiği anlamına gelecekti. Bu yetki, kendisini, bu yetkiyi kullanmaya yetenekli gören bir sersemin ve tehlikeli adamın eline teslim edilmekten daha tehlikeli bir yere teslim edilemezdi. Bu nedenle ilk ilke sermayenin özgür kalmasıydı. Şu durumda sermayenin, nasıl ki bir aile kendisi için üretimini en iyi yapabildiği mala yönelir ve orada uzmanlaşırsa, uluslararası arenada da en verimli olduğu alana doğru gitmesi gerekirdi (Smith, 2009: 486-487).

Smith için dış ticaretin serbestçe yürütülmesi gerektiğinin üçüncü nedeni, ülkelerin maliyet avantajına sahip oldukları malları üretmek için avantajlı malları dışarıdan almalarının her iki ülke için de bir kazanç sağlayacağı düşüncesiydi. Literatürde *Mutlak Üstünlükler Teorisi* olarak bilinen bu düşünceler Smith tarafından net bir şekilde şöyle ifade edilmişti:

Sırf İskoçya'da, Bourdeaux ve Bourgogne şarabı yapılmasını özendirmek için, bütün yabancı şarapların ithalini yasak etmek mantığa uyar bir kanun olur mu? İstenen malların eşit bir miktarını yabancı ülkelere satın almak için gereken ülke sermayesinin ve çalışmasının otuz kat fazlasını herhangi bir işe yönlendirmekte nasıl apaçık bir anlamsızlık varsa, böyle bir iş bunlardan birinin ya da öbürünün otuzda, hatta üç yüzde bir fazlasını mevcut etmekte de, o kadar göze batmasa bile, yine tıpkı o tür bir saçmalık vardır. Bir ülkenin, bir başka ülke bakımından üstünlüğünün, doğal yahut kazanılmış olmasının bir önemi yoktur. Bu üstünlükler ülkenin birinde bulunup ötekinde olmadıkça, bulunmayan için imal etmektense, ötekenden satın almak, her zaman daha elverişli olacaktır. Bir sanatçının, bir başta zanaatla uğraşan komşusuna üstünlüğü yalnızca kazanılmış bir üstünlüktür. Bununla birlikte, her ikisi de, öz zanaatlarıyla ilgili olmayan şeyi kendileri yapmaktan ise birbirlerinden satın almayı daha elverişli bulurlar (Smith, 2009: 488).

Adam Smith'in dış ticaret konusundaki bu düşünceleri, mutlak üstünlüğün tek bir durumda geçerli olduğu ve dünya ticaretinin küçük bir parçasını açıkladığı için, (Schumacher, 2012: 66) üstelik J. Viner gibileri tarafından, maliyetler açısından bir ülkenin bütün mallarını diğer ülkelere göre avantajlı üretebildiği durumlarda bile dış ticaretin avantajlı olabileceğini görmeyerek *18. Yüzyıl Kuralı* ismi verilen bir kurala takılı kaldığı için (Kibritçioğlu, 1994: 55) eleştirilmiş olsa da ekonomik büyüme ve dış ticaret arasında ilişki kurmuş olması, ölçek büyümesine işaret etmesi ve dış ticaret serbestisinin refah artırıcı etkisini göstermiş olması açısından avantajlar taşıyordu ve ekonomik sistemin önemli bir unsuru olan dış ticaret konusunu kendisinden sonraki düşünceler için tartışmaya açıyordu. Üstelik Smith'in bu katkısı, dış ticaretin korumacılıkla el ele gitmesi, ithalatın yasaklanarak ihracatın serbest bırakılması ve ülke zenginliğinin ve refahının yalnızca ihracatı artırmak suretiyle artırılabilirdiği Ortaçağ düşüncesini de dönüştürmüştü.

8. KUTSAL DEVLETEN MİNİMUM DEVLETE: LİBERALİZM

Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* isimli kitabında artık sona doğru gelmiş görünüyordu. Ancak kurmaya çalıştığı sistemde ekonomik yapı üzerindeki fonksiyonları bakımından tek bir önemli unsur, devlet kalmıştı. Ona göre piyasa fiyatları, faiz oranları ve ücretler, kendiliğinden, tabii oldukları mekanizmaya göre oluşurlardı ve bu oluşumda bireyler kendi çıkarlarını özgürce izlerken, sermaye de sahibi tarafından özgürce en kârlı olduğu alanlara yönlendirilirdi. Böylece, tıpkı kâinatın fiziki ya-

pısının kendi kendisine, ona verilen kurallara göre işlediği gibi, toplumun ekonomik kâinatı da kendi kurallarına göre işlerdi. Pekiyi ama böyle bir sistemde erklerin en büyüğünü temsil eden devletin hacmi ve ekonomik kâinat içindeki rolü neler olmalıydı? Smith'in, devleti bütün çalışmalarında ulaşılmaya çalıştığı ana amaca uygun bir şekilde konuşlandıracağını anlamak artık zor görünmüyordu.

Adam Smith'in çağı Avrupa'da, bir alt üst oluşlar çağıydı. Bu savrulmadan istisnasız her kurum, her düşünce ve toplumun bütün sınıfları ve devletler etkilenmişti. Feodalizm, değişik bölgelerde ve farklı tarihlerde yerini merkezi monarşilere terk etmişti ama onun çağında bu monarşilerin meşruiyet kaynakları ve bir devletin doğasının ne olması gerektiği, düşünmeyi tercih eden her birey tarafından bir düşünce nesnesi haline getirilmişti. Ama tartışmalar aslında Antik Yunan döneminden başlamıştı (Bkz. Ağaoğulları, 2011).

Hıristiyanlığa kadar devletin iktidar kaynağı tartışmaları din gibi soyut kaynaklardan daha çok pratiğin koşullarına atıfta bulunularak ifade ediliyordu. Bu nedenle de devletin iktidar kaynağı olarak bilgelige, halka, askerlere, adalete ve devletin birliğine göndermeler yapılmıştı. Hıristiyanlıkla birlikte, iktidarın kaynağı tek bir unsur olarak, Tanrısal yetkilendirme etrafında toplanmaya başladı. Bu gelişmede papa ile imparator arasındaki iktidar mücadelesinde 11. yüzyılın başlarında papanın galip gelmesinin de etkisi vardı (Ağaoğulları, 2006: 192-218). Monarşinin yeryüzünde Tanrı'nın temsilciliğini yapmak ve bir baba sorumluluğuyla halkına hizmet etmek görevi bulunuyordu. İktidar ilk kez Eusebian tarafından Hıristiyanlıkla ilişkilendirildi. Ona göre imparator yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisiydi (Prokopius, 2002: 14-15).

18. yüzyıla gelirken başlayan tartışmalar Smith'i de etkilemiş olmalıydı. Ama onun asıl amacı, müdahalesiz işleyen bir ekonomik ve sosyal düzen amaçladığından, bir müdahale aracı olarak gördüğü devleti minimize ederek sistemine adapte etmektir. Bu nedenle de devleti, fiziki kâinata müdahale etmeyen Tanrı gibi, monarşik bir Tanrı konumuna indirgemeyi amaçlıyordu (Bkz. Dulupçu, 1999). Smith devletin fonksiyonlarına ilişkin düşüncelerini *Milletlerin Zenginliği*'nin dördüncü alt kitabının sonunda ve beşinci kitabında açıkladı. Bu konudaki söylemleri tartışmaya gerek olmayacak şekilde netti. Smith bu konuda şöyle diyordu:

Doğal serbestlik sistemine göre, hükümdarın göz kulak olacağı topu topu üç ödev vardır. Gerçekten büyük önemi olan, fakat basit ve herkesin kavrayabileceği bu üç ödevden birincisi, topluluğu öbür bağımsız toplulukların saldırısından ve istilasından koruma görevi, ikincisi, topluluğun her üyesini her öteki üyesinin haksızlığına yahut baskısına uğramaktan imkân ölçüsünde koruma ödevi, üçüncüsü, kârı, büyük bir toplulukça edilen masrafi çoğu kez haydi haydi çıkarıp aşabildiği halde, herhangi bir bireyin ya da az sayıda bireylerin edeceği masrafi hiçbir zaman çıkarmayacağı için, herhangi bir bireyin yahut az sayıda bireylerin kurup bakımını sağlayarak sürdürmekte hiçbir zaman çıkarı olmayacak belli bayındırlık işlerini ve belli kamu kurumlarını kurmak, bunların bakımını sağlayıp sürdürmek görevidir (Smith, 2009: 763).

G. Kennedy, Smith'in kitabının dikkatli bir tahlilinde aslında Smith'in devlete çok sayıda ve çeşitli görevler tevdi ettiğini ifade etmesine rağmen sanki Smith devletin erdemlerinden kuşku duyuyor gibiydi (Hühn, 2017: 11-12). Onun mantığına göre piyasa, devletin müdahalesi olmadığı zaman, arzu edilen kararlılığa doğru gitme eğilimindeydi ve herkesin çıktığı olan katkısına uygun olarak ve adaletli olan bir gelir dağılımını yerine getirirdi. Hükümet ekonomiye müdahale etmemeliydi. Çünkü bu durum, toplumun bir bölümüne, diğerlerinin aleyhinde olmak üzere haksız bir kazanç sağlardı ki, bu adaletsizdi. Ekonomik aktörlerin tamamı devletin müdahalesi hakkında bilgilendirilemediği için, devletin faaliyeti kaçınılmaz bir biçimde etkin olmayacak yani israfa neden olacaktı. Şu durumda en güzel politika hükümetin hiçbir şey yapmamasıydı. Ancak kanunların önlenmesi ve sahtekârlık durumunda, vergileme ve kamu harcaması ile ulusal savunma, temel eğitim ve adaletin sağlanması ile kâr olmadığı için özel sektörün üretmediği, bu nedenle piyasalar tarafından sağlanmayan hizmetlerin veya söz konusu hizmetten yararlananların onun için ödeme yapmaya gönüllü olmadıkları hizmetlerin üretilmesinde devletin görev alması söz konusu olabilirdi (Letwin, 1990: 35).

Devleti bu denli minimize etmesine rağmen Smith ne liberalizm ne de kapitalizm kavramlarını telaffuz etmemişti. Piyasa ekonomisinin kendi kendine yeterli olduğuna inandığını gösteren açık bir ifade de yoktu. Ancak onun piyasa ekonomisinin anlaşılması için önemli bir katkı yaptığı açıktı (Sen,

2013: 583). Üstelik bu kavramları zikretmesine rağmen kitabında özgürlüğe de net vurgular bulunuyordu.

9. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu makale çalışmasından elde edilen en önemli sonuç, şayet yelpazenin bir ucuna Ortaçağ iktisadi düşüncesi, diğer bir ucuna da bu düşünceden kopuş konuşlandırılırsa, Adam Smith'in iktisadi düşünceleri itibariyle yelpazenin ikinci ucuna yakın durduğu, yani düşünceleri itibariyle devrimci yenilikçi bir düşünür olarak değerlendirilmesinin daha doğru olduğudur. Smith, Milletlerin Zenginliği isimli kitabında neredeyse Ortaçağın iktisadi düşüncesinin belkemiğini oluşturan bütün düşüncelere meydan okumuş ve bunları aksi istikamette dönüşüme tabi tutmuştu.

Smith sadece derli toplu ilk iktisat kitabını kaleme almamış, bu kitabı ile yüzlerce yıldır varlığını koruyan kimi yorumların rotasını değiştirmiştir. Smith kendi zamanına kadar olan insan algısını değiştirerek, kişisel çıkarı izlemeyi günah skalasından alarak ekonomik işleyişin zembereği konumuna taşımıştır. Tanrı'nın ve papanın rolünü, ama özellikle Tanrı'ninkini pasifize etmiş, Tanrı'yı amaçsal bir ilk neden olarak değerlendirip monarşik bir Tanrı tasviri çizerek yeryüzünde bireyin hareket anındaki genişlemenin fitilini ateşlemiştir. Toplumsal sınıflaşmanın Tanrısal ve yaratılışsal gerekçelerini toplumun ihtiyaçları ve ekonomi dünyasından kaynaklanan gerekçeler olarak yorumlayıp, Ortaçağ'ın sınıfsal yapısına biçim değiştirmiştir.

Adaleti dikte eden ama uygulamada nasıl işleyeceği tespit edilmemiş adil fiyat doktrinini piyasa fiyatı kavramı ile ikame ederek bir ekonominin müdahalesiz bir şekilde nasıl işleyeceğini ortaya koymuş ve ekonominin baskı altında tutulan pratiğine nefes aldirmiştir. Üretim faktörlerini, bu faktörlerin gelirlerini ve faktörler ile fiyat ilişkisini ve faktör gelirlerinin gelir dağılımı üzerindeki rollerinin neler olduğunu netleştirmiştir. Üstelik yüzyıllardır süregelen faiz yasağını sessizce ekonomik sistemin içine monte etmiştir.

Bir ulusun zenginliğinin kaynağı ile milli gelir analizi yapmış ve Ortaçağın sıfır toplam ekonomi algısının aksine bu milli gelirin büyütülebilmesinin mümkün ve gerekli olduğunu göstererek büyümenin, bir ülkenin yıllık üretim miktarını artırması sonucunda gerçekleşebileceğini ortaya koymuştur. Söz konusu büyümede bir yandan dış ticaretin rolünü netleştirirken, bir diğer yandan da Ortaçağın ihracat fazlasına dayanan ve ithalatın yasaklanması gerektiğini dikte eden korumacı dış ticaret düşüncesini, serbest dış ticaret ile her iki ülkenin de refah artışı temin edebileceği şeklinde dönüştürmüştür.

Bütün ekonomik yapıda devletin etkisizliğine vurgu yaparak, devletin ekonomideki rolünün minimum olması gerektiği yolunda öncü rolü üstlenmiş ve Ortaçağın kutsal devlet inancını en azından ekonomik kainatta yıkmıştır. Smith bu düşünceleri ile Marx'ın da dahil olduğu pek çok felsefeci ve iktisatçıya düşünce kaynağı olarak modern mikro iktisat teorisinin felsefi temellerini onlara takdim etmiştir. Adam Smith düşünceleri ile pratik dünyanın uygulamalarına düşünsel meşruiyet ve açıklama da temin etmiştir. Üstelik Adam Smith ifade edilen bu katkılarını Ortaçağ düşüncesinde bir tür günah olarak algılanan bireyciliği ve bu nedenle de bir Hıristiyan toplumu dikte eden düşüncenin aksine bireyi öne çıkararak bireyin ve sermayenin özgürce hareket etmesi, ekonominin müdahale olmaksızın kendi kendisine çalışması ve mülkiyet hakkı ve özgürlüğünün yürürlükte olması gerektiğini vurgulayarak yapmıştı. Bu nedenle o, sadece iktisat biliminin değil liberalizmin de düşünsel babası unvanını hak ediyordu.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (2006), *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 6. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A. (2011), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aquinas, (??). *Summa Theologica*, First Part of the Second Part, QQ. 81.
- Aydon, C. (2006), *Charles Darwin*, (Çev. A. C. Akkoyunlu), İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- Baldwin, W. J. (1959), "The Medieval Theories of the Just Price: Romanist, Canonist and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, V. 49, No. 4: 1-92.
- Berry, C. J. (2013), "Adam Smith and Early Modern Thought", *The Oxford Handbook of Adam Smith*, (Ed. C. J. Berry vd.), UK: Oxford University Press: 77-97.
- Buchan, J., (2018), "The Biography of Adam Smith"; <http://assets.press.princeton.edu/chapters/s10573.pdf>, *Adam Smith and the pursuit of perfect liberty*: 1-16 (13.08.2018).
- Butler, E. (2007), *Adam Smith -A Primer-*, London: The Institutions of Economic Affairs.
- Coker, E. W. (1990), "Adam Smith's Concept of the Social System", *Journal of Business Ethics*, Vol. 9, No. 2: 139-142.
- Currott, N. A. (2016), Adam Smith's Theory of Money and Banking, *John Hopkins University, Studies in Applied Economics*, SAE, No. 47.
- Desai, M. (2011), *Marx'ın İntikamı*, (Çev. G. Özgür), Ankara: Efil Yayınları.
- Dulupçu, Murat A. (1999), "İktisattaki Paradigmik Dönüşüm: Kozmik İktisattan Kaotik ve Kuantum İktisadına Geçiş", *İktisat Dergisi*, S. 389, 1999: 37-46.
- Epstein, Steven A. (2014), *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası 1000-1500*, (Çev. Serap Işık), İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları: İstanbul.
- Ekelund, R. B.-Hebert, R. F. (2004), "Adam Smith: Sistem Kurucusu", (Çev. E. Erdem), *Piyasa Dergisi*, S. 12: 122-156.
- Formaini, R. L. (2002), "Adam Smith Capitalisms's Prophet", *Federal Reserve Bank of Dallas*, Vol. 7, No. 1: 1-4.
- Galbraith, J. K. (1987), *İktisat Tarihi*, (Çev. M. Günay), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Grampp, W. D. (1948), "Adam Smith and the Economic Man", *Journal of Political Economy*, Vol. 56, No. 4: 315-336.
- Heaton, H. (1963), *Economic History of Europe*, Revised Edition, New York: Harper and Row Ltd.
- Hill, L. (2001), "The Hidden Theology of Adam Smith", *European Journal of History of Economic Thought*, Vol. 8, No. 1: 1-29.
- Hirschman, A. O. (2008), *Tutkular ve Çıkarlar -Kapitalizmin Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?*, (Çev. B. Cezar), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hühn, M. (2017), "Adam Smith's Philosophy of Science: Economics as Moral Imagination", *Journal of Business Ethic*: 1-16.
- İbn-i Haldun. (1990), *Mukaddime*, C. 1, (Çev. Z. K. Ugan), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- John of Salisbury, *Policraticus*, Book 5, C. 2.
- Kauder, E. (1953), "Genesis of Marginal Utility Theory from Aristotle to the End of Eighteenth Century", *Economic Journal*, Vol. 63, No. 251: 638-650.

Ortaçağ İktisadi Düşüncesinde Bir Kirilma: Adam Smith ve İktisadi Düşünceye Getirdikleri

- Kazgan, G. (1989), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Khalil, E. L., (2001), "Adam Smith and Three Theories of Altruism", *Houvain Economic Review*, Vol. 67, No. 4: 421-435.
- Kibritçioğlu, A. (1994), "Adam Smith'in Uluslararası İktisat Kuramına Katkıları Hakkında", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 5, S. 12: 55-62.
- Kim, K. (2012), "Adam Smith's History of Astronomy and View of Science", *Cambridge Journal of Economics*, 36: 799-820.
- Küçükcalay, A. Mesud (2014), *Dünya İktisat Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Küçükcalay, A. Mesud (2017), *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Küçükcalay, A. Mesud (2018), *İktisadi Düşüncede Faiz*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Küçükcalay, A. Mesud (2019a), *Adam Smith -Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof-*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Küçükcalay, A. Mesud (2019b), *İktisadi Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Letwin, W. (1990), "The Wealth of Nations", *Adam Smith's Legacy -His Thought in Our Times-*, (Ed. N. Elliot), London: ISI Limited: 25-38.
- Madema, S. G. (2007), *Adam Smith and the Chicago School*, (Ed. J. Young), ??: The Edward Elgar Publishing.
- Marçal, K. (2017), *Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?*, (Çev. A. Arda), İstanbul: Küy Yayınları.
- Martin, T. R. ((2014), *Eski Yunan -Tarih Öncesinden Helenistik Çağa-*, 2. Baskı, (Çev. Ü. H. Yolsal), İstanbul: Say Yayınları.
- Marx, K. H. (1993), *Kapital*, 4. Baskı, (Çev. A. Bilgi), C. 1, Ankara: Sol Yayınları.
- Montes, L. (2008), "Newton's Real Influence on Adam Smith and its Context", *Cambridge Journal of Economics*, 32: 555-576.
- Naldi, N. (2013), "Adam Smith on Value and Prices", *The Oxford Handbook of Adam Smith*, (Ed. C. J. Berry vd.), UK: Oxford University Press: 290-306.
- O'Brien, G. (2001), *An Essay on Medieval Economic Teaching*, London: Batoche Books Ltd.
- Orman, S. (1984), *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ormazabal, K. (2006), M., Adam Smith on Labor and Value: Challenging the Standart Interpretation, *University of Basque Country, Working Paper Series*, IL. 26/06.
- Paganelli, M. P. (2017), "240 Years of the Wealth of Nations", *Nova Economia*, Vol. 27, No. 2: 7-19.
- Platon, (2010), *Devlet*, 19. Baskı, (Çev. S. Eyüboğlu-M. A. Cimcoz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Prokopius, (2002), *İstanbul'da İsyân ve Veba*, (Çev. A. Calap), İstanbul: Lir Yayınları.
- Raphael, David D. (2014), *Adam Smith*, (Çev. E. Erdem-A. Çelenk), Liberte Yayınları: Ankara.
- Roncaglia, A. (2005), *The Wealth of Ideas -History of Economic Thought-*, New York: Cambridge Univ. Press.
- Rosten, L. (1990), "A Modest Man Named Smith", *Adam Smith's Legacy -His Thought in Our Times-*, (Ed. N. Elliot), London: ISI Limited: 7-14.
- Schumacher, R. (2012), "Adam Smith's Theory of Absolute Advantage and the Use of Doxography in the History of Economics", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, Vol. 5, No. 2: 54-80.
- Schumpeter, J. A. (1954), *History of Economic Analysis*, New York: Oxfod University Press.

- Scrapanti, E.-Zamagni, S. (2005), *An Outline of the History of Economic Thought*, Second Edition, New York: Oxford University Press.
- Sedlacek, T. (2017), *İyi, Kötü ve Ekonomi*, (Çev. A. S. Erdoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sen, A. (2013), "The Contemporary Relevance of Adam Smith", *The Oxford Handbook of Adam Smith*, (Ed. C. J. Berry vd.), UK: Oxford University Press: 581-591.
- Sena, C. (1993), *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Shin, J. M. (2015), "Adam Smith's Impartial Spectator: His Reliance on Societal Values, Limits in Inspiring Altruism, And Application in Today's Context", *Humanities and Social Sciences*, Vol. 10: 1-10.
- Simons, P. (2013), "Adam Smith's Contribution to Secularisation", *Koers Bulletin for Christian Scholarship*, 78 (2): 1-7.
- Skousen, M. (2003), *Modern İktisadın İnşası -Büyük Düşünürlerin Hayatları ve Fikirleri-*, (Çev. M. Toprak vd.), Ankara: Liberte Yayınları.
- Skousen, M. (2007), *The Big Three in Economics -Adam Smith, Karl Marx & John M. Keynes-*, New York: M. E. Sharpe.
- Smith, A. (1982), *The Principles Which Lead and Direct Philosophical Inquires Illustrated by History of Astronomy*, Wightman, W. P. D. Wightman-Bryce, J. C (Ed.), Adam Smith, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith (1981-1987), Vol. III: Essays on Philosophical Subjects, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1993), *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, (World's Classics), UK: Oxford Univ. Press.
- Smith, A. (2002), *The Theory of Moral Sentiments -An Essay toward an Analysis of the Principles by which Men Naturally Judge Concerning the Conduct and Character, First of Their Neighbours, and Afterwards of Themselves-*, (Ed. Knud Haakonssen), UK: Cambridge University Press.
- Smith, A. (2009), *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. H. Derin), 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Smith, A. (2018a), *Ahlaki Duygular Kuramı*, (Çev. D. Kızılay), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Smith, A. (2018b), *Hukuk Üzerine -Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler-*, (Çev. M. Çelikoğlu), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Stevens, D. E. (2011), *Rediscovering Adam Smith -How the Theory of Moral Sentiments Can Explain Emerging Evidence in Experimental Economics*, University of Glasgow, Adam Smith Research Foundation, Working Paper.
- Svendson L. (2017), *Kötülüğün Felsefesi*, (Çev. M. Hocaoglu), İstanbul: Redingot Yayınları.
- Tannenbaum D., Schultz D. (2001), *Siyasi Düşünce Tarihi -Filozoflar ve Fikirleri-*, 6. Baskı, (Çev. F. Demirci), Ankara: Adres Yayınları.
- Watson, R. A. (2018), "Cartesianism", *Britannica Online Encyclopedia*, Encyclopedia Britannica Inc., 2018, (Web. 03 Ekim 2018): 1-12.
- West, E. (1990a), "Adam Smith's Revolution, Past and Present", *Adam Smith's Legacy -His Thought in Our Times-*, (Ed. N. Elliot), London: ISI Limited: 15-23.
- West, E. (1990b), "The Theory of Moral Sentiments", *Adam Smith's Legacy -His Thought in Our Times-*, (Ed. N. Elliot), London: ISI Limited: 39-55.